

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

25 JANUARI
1940

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

15^e JAARGANG
N° 2

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur herinnert de Leden aan de a.s. algemeene (jaar-) vergadering, die op Dinsdag 30 Januari a.s. in het Hôtel des Pays-Bas aan het Janskerkhof zal worden gehouden. Ze vangt om half acht des avonds aan, de voordracht van Dr. C. D. J. Brandt om half negen uur precies.

Voor verdere bijzonderheden wordt naar de agenda, die in het vorig nummer staat afgedrukt, verwezen.

LANGS TRECHT EN DORESTAD TIJDENS KAREL DEN GROOTE.

Van de hand van Alcuinus, denzelfden, die het leven van den H. Willibrord heeft beschreven, bestaan eenige gedichten, in één waarvan een reis behandeld wordt, die ten deele door ons land heeft geleid. Jaren geleden, toen ik de betreffende verzen onder de oogen kreeg, heb ik het voor mij belangwekkende overgenomen en het excerpt bij mijne aantekeningen gelegd, om er later gebruik van te kunnen maken. De lezing van het jongste Jaarboekje van „Oud-Utrecht” gaf mij aanleiding, het uittreksel voor den dag te halen; het kwam mij nu voor, dat, nu de belangstelling voor oude tijden onlangs is opgewekt, er reden is aan het stukje meer bekendheid te geven. Ik heb het vertaald en bied het hierbij aan, ook de oorspronkelijke verzen, omdat de omvang gering is en ik er prijs op stel, ook hen, die het Latijn machtig zijn, te bereiken, in dit geval. De uitgever vermoedt, dat het gedicht geschreven zal zijn na den terugkeer van Alcuinus in Britannië in 780. De metaphoor, die de dichter bezigt, kan ik niet bewonderen; hij ziet in gedachten de afgelegde reis voor zich, schrijft deze gedachten op en richt zich nu tot het blad, waarop hij geschreven heeft ¹⁾:

Cartula, perge cito pelagi trans aequora cursu,
Ostia ···· cosi ···· labris pete fortia Rheni,
Ingrediens rapidis pontum qua volvitur undis.
Tum tua prelongo ducatur prora remulco,

Ne cito retrorsum rapiatur flumine puppis.
 Si meus Albricus vendens occurrat in amne,
 „Vaccipotens praesul” properans tu dicit „salve”,
 Nam tibi Hadda prior nocte non amplius una
 In Traiect mel compultimque buturque ministrat:
 Utpote non oleum nec vinum Fresia fundit.
 Hinc tua vela leva, fugiens Dorstada relinque:
 Non tibi forte niger Hrotberct parat hospita tecta,
 Nec amat ecce tuum carmen mercator avarus.
 Sed diverte mei vatis tu litora Ione:
 Est nam certa quies fessis venientibus illuc,
 Hic holus hospitibus, piscis hic, panis abundat.
 Urbs Agripina tibi pandit, scio, tecta benigne:

— — — — —
 Streef, geschriftje, in haastige vaart over de vlakten der zee, waai naar de machtige monden van den vischrijken Rijn, u begevende in de diepte, waar deze door snelle golven in beweging gebracht wordt. Dan worde uw voorsteven door een zeer lang sleeptouw voortgetrokken, opdat niet het schip door de rivier aanstonds weder teruggedreven worde. Als mijn Albricus, op weg naar een verkoopung, u op den stroom tegenkomt, zeg dan, u voorthaastende: „runderrijke bisschop, wees gegroet”, want de prior Hadda verstrekt u niet langer dan voor ééne nacht te Trecht honig, pap en boter; Friesland levert namelijk geen olie noch wijn. Hijsch uw zeilen en laat, van hier vluchtende, Dorestad liggen; want de zwarte Robbert verschaft u misschien geen gastvrij onderdak en de winzuchtige koopman houdt niet van uw lied. Maar wijk gij af naar de oevers van wat voor mij, dichter, Jona is; de rust is immers verzekerd aan de vermoeiden, die daarheen komen, er is voor de gastvrienden overvloed van groente, visch en brood. De stad Keulen breidt zich voor u uit met haar rijkdom aan daken; . . .

In de beide eerste verzen bevinden wij ons op de Noordzee, misschien ook in de derde, doch het is mogelijk, dat de „pontus” het Helium is, de uitgestrektheid water, waarin de Zuidhollandsche eilanden opgekomen zijn. Deskundigen zijn het er nu over eens, dat de monding te Katwijk niet veel beteekende, wellicht nooit beteekend heeft, en dat de schepen uit Engeland uit het Helium langs een binnenwater (Vliet) in den Ouden Rijn kwamen. De vierde en vijfde regel beschrijven het slepen, dat niet tot Trecht behoeft te zijn volgehouden, al wordt gezegd, dat daar pas het zeil is geschen.

De ontmoeting met den bisschop-veehandelaar is kostelijk. Zonder de mededeeling zouden we eerst met veel moeite tot die figuur gekomen zijn. Mr. Muller heeft de tijdvakken in de ontwikkeling voor zich gezien: den tijd waarin de bisschop samenwoonde met

zijne geestelijken, dien waarin de bisschop afzonderlijk was gaan wonen en de geestelijken onder leiding van den proost bijeengebleven, eindelijk dien waarin ook de proost uitgescheiden was en de anderen onder den deken een gemeenschappelijke huishouding volhielden, totdat ook deze opgebroken werd. Aan de „huishouding zonder geld” heeft mr. Muller een artikel gewijd, dat in den tweeden bundel der Schetsen uit de middeleeuwen is herdrukt. Wanneer we deze bescheiden huishouding — vóór 1200 — voor ons hebben leeren zien en vandaar in gedachten teruggaan, kunnen we de vage omtrekken ontwaren van de gemeenschappelijke huishouding van den bisschop met zijne geestelijken. In den door mr. Muller beschreven tijd waren er eenige hoeven, die om beurten de levensmiddelen voor het kapittel moesten verschaffen, maar in de achtste eeuw zullen deze op andere wijze moeten zijn bijeengehaald. In dien tijd was de heerenstand die van de groote veehouders — „fia” in het Friesch beteekende zoowel vee als vermogen; vergelijk pecunia, verwant met pecus — en dat de bisschop runderrijk was, ligt eigenlijk voor de hand.

Wij kunnen het beeld aanvullen met hetgeen bekend is door den giftbrief van Karel Martel: de daarin genoemde pascua Graveningo moet wel de latere stadseide zijn en deze was ruim genoeg, zou men zeggen, om een rijken veestapel te bevatten. De veenlanden, die zich wijd en zijd in den omtrek uitstrekken, waren in nog veel latere eeuwen en dus zeker in de achtste eeuw een onontgonnen wildernis; voor de cultuur kwam, mede door de schaarsche bevolking, alleen de kleistrook langs Rijn en Vecht in aanmerking, doch uit den aanvang van het Leven van den H. Ludger weten we, dat Zwezen, d.i. het deel der gemeente Zuilen links van de Vecht, pas toen is bevolkt. Aangezien het gezelschap, dat zich met Willibrord te Trecht vestigde, onmiddellijk voeding noodig heeft gehad, zal het wel zijn begonnen met voor zijn vee beslag te leggen op de omgeving; de brief van Karel Martel is dan de geschreven titel geweest voor een feitelijk bezit. Wie meent, dat er ook een sterkte gebouwd is, moet de vraag oplossen, hoe de verdedigers zijn onderhouden. Prof. Oppermann heeft eens de voorstelling gewekt, dat het Saksische huis hier eenige milites agrarii heeft ingesteld²⁾; kan men zich dit in den Karolingischen tijd denken?

Wanneer we vragen, wat de aanleiding geweest is om den bisschop in zulk een omgeving te plaatsen, moeten we bij den muur te recht komen, die o.a. in de oorkonde van Karel Martel genoemd wordt. Wel is waar geloof ik niet meer, wat ik vroeger Gosses nagezegd heb, dat een conciliair besluit uit de vierde eeuw hier heeft gegolden. Dit paste in den tijd en in het Romeinsche rijk met zijn steedsche beschaving, doch die beschaving reikte niet verder dan Zuid-Limburg en enkele verspreide punten langs de rivieren. In dien Doornik de Civitas Menapiorum, en Tongeren de Civitas

Tungrorum geweest is, zal men toch niet willen beweren, dat Trecht de Civitas Batavorum heeft voorgesteld en het maatschappelijk middelpunt heeft kunnen zijn van een door groote rivieren doorsneden gebied. Redelijker is het, onze voorstelling te vormen door vergelijking met den gang van zaken ten Oosten van ons land. Er is geen klooster in een stad gevestigd, doch er heeft zich een stad gevormd naast een klooster en Utrecht had Munster kunnen heeten gelijk de tegenwoordige hoofdstad van Westfalen. De door den heer Jansen gemaakte vergelijking met Paderborn is leerrijk. De door de Romeinen achtergelaten muren waren nog best bruikbaar tegen wolven en landloopers; tegen de Friezen waren ze ondoelmatig gebleken en onnoodig geworden na de door Karel Martel aangerichte slachting. Eerlang zou zich buiten Trecht een nederzetting vormen, Utrecht, d.i. Buiten- of Neder-Trecht, geheeten, maar deze is uit den aard der zaak als jonger dan Trecht te beschouwen en het lijkt mij verstandig, de namen uiteen te houden. Willibrord heeft te Trecht gewoond en heeft Utrecht nooit gezien. Wijk bij Duurstede is een dergelijk geval.

Een veelbesproken goederenlijst licht ons in, dat te Dorestad een kerk was, geheeten Upchirica, d.w.z. Bovenkerk, welke aan St. Maarten te Trecht behoorde. De gissing, dat de Benedenkerk te Trecht moet worden gezocht, ligt voor de hand en is gemaakt; er kan in vroege tijden wel een nauw verband tusschen de plaatsen hebben bestaan. Te Trecht zullen eenige tientallen, te Dorestad eenige honderdtallen menschen hebben gewoond. Er was hier een koninklijke tol en er werd munt geslagen. Alcuinus gewaagt van kooplieden, die hij wil ontzeilen, zelfs „vluchtende”. Wat kan er achter de dichterlijke woorden schuilen?

We zijn in den tijd van den Saksen-oorlog en in het land van de Friezen. De kooplieden kunnen Friezen geweest zijn, nazaten van hen, die geen stroom in den weg van de verkondigers van het Evangelie hadden gelegd, doch niet hadden willen weten van een kerk, die de handlangster was van een vreemde heerschappij. Mogelijk waren er zonen en kleinzonen bij van de door Karel Martel vermoorden en de sympathieën waren zeker aan den kant van de Saksen, die aan de beurt waren om te voldoen aan de behoefte aan levensruimte van de Franken, en die het Credo hadden na te zeggen op straffe des doods. Kerkelijke lieden kunnen in tal van kringen onmogelijk populair geweest zijn, zoo min als in latere tijden de propagandisten van een „-isme”, waarachter zich een op verovering belust rijk verschuilt. In de negende eeuw hebben zonder twijfel velen met de Noormannen geheuld en eerst de regering van het Saksische huis zal de trouw aan het Rijk hebben verzekerd. Op den duur is dan de herinnering aan de onchristelijke wijze van invoering der kerk verzwakt, doch in Alcuinus' tijd was men daar nog ver vandaan en de dichter handelde voorzichtig met zich niet in de herberg te Dorestad bloot te stellen.

De volgende regel is de moeilijkste. Het metrum wijst uit, dat de I van Ione als J moet worden uitgesproken. Jona is een in de geschiedenis der zending vermaarde Iersche stichting ten W. van Schotland. Van hier trok Aidan naar Northumberland, waar hij zich vestigde in Holy Island. Verder staat mij voor, dat niet lang geleden iemand — het zou de aartsbisschop van Canterbury kunnen geweest zijn — een lofredede heeft gehouden op de Anglicaansche kerk, waarin de Evangelische richting van Aidan gelukkig zou zijn verenigd met de tradities van de gezagskerk. Dit moge men beoordeelen zooals men wil, men houde toch de twee opvattingen uiteen. Houden wij ons aan de versregels en betrekken wij dezen op de voorafgaande. De roep van de herberg te Dorestad kan moeilijk tot Engeland zijn doorgedrongen en alles wat Alcuinus laat doorschemeren, gaat terug op wat hij te Trecht (van Hadda) heeft gehoord. Ik meen te verstaan, dat Alcuinus de ooren heeft dichtgestopt voor de „Gesta Dei per Francos” en het geschrei in Saksenland en in zijn dichterlijke verbeelding gevluht is in de Evangelische stemming van Jona.

Dat Alcuinus zijn Latijn heeft beheerscht, zal ieder willen toegeven. Zou onder de geestelijken te Trecht in die richting iets van beteekenis zijn geleverd? De broeders moesten natuurlijk melken en dergelijke werken doen, omdat de stoffelijke belangen allerminst verzekerd waren, en dan kan de opleiding nog niet best zijn geweest. Toch weten wij, dat op Alberik, die de eerste bisschop na Bonifatius geweest is, een bisschop Theutbertus of Theodardus is gevolgd, die een handschrift van Livius heeft bezeten. Dit handschrift, dat nu te Weenen berust, is te Leiden photographisch vermenigvuldigd ³⁾ en een exemplaar bezit de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Dr. Hulshof was zoo vriendelijk, de bladzijde voor mij open te slaan, waarop de aantekening betreffende Theutbertus van Dorstad te lezen staat. Zij is overigens ten deele onleesbaar en heeft tot allerlei beschouwingen geleid; dat de bedoelde bisschop een Angelsaks geweest zou zijn, is één gissing, die op zoo lossen grond steunt, dat ik waag te opperen, of „mijn” Alberik er ook een kan zijn geweest. Bij het doorbladeren van het deel rees bij mij de vraag, hoeveel koeien daarmee gemoeid zouden zijn geweest. Maar later bezon ik mij en overwoog ik, dat het niet eens zooveel behoeft te zijn geweest. Want, en hier mogen we Alcuinus navoelen wat hij zegt van de winzucht van het publiek van den Zwarten Robbert, bij de dienaren van godsdienst, wetenschap en kunst kan de vraag naar de te ontvangen betaling nooit de eerste zijn. Zij die de handschriften opspoorden, overschreven of naar hun land voerden en daar overschreven, moeten in de eerste plaats bezielde zijn geweest door ijver voor de goede zaak. We kennen ze uit later eeuwen bij name, zoo Emo in de dertiende eeuw, die te Parijs onbezweken overpende en een klooster in de Ommelanden

verrijkte, en in de negentiende eeuw Bakhuizen van den Brink, die zich te Weenen voor den geheelen dag liet opsluiten; van dezen weten we ook, wat een ijzersterk gestel voor zulke dingen noodig is buiten den ijver. Het is wel goed bij het teruggaan naar de oude tijden te bedenken, wat er op allerlei gebied is ontbeerd en gewerkt, om het tegenwoordig geslacht in staat te stellen om te genieten van zijn „beschaving”.

K. HEERINGA.

Bilthoven, in de Kerstweek van 1939.

-
- 1) Monumenta Germaniae. Poëtae Latini aevi Carolini. I p. 220 seq.
  - 2) Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. XXVII. S. 193.
  - 3) Codices Graeci et Latini photographice depicti duce bibliothecae universitatis Leidensis praefecto. XI. (1907).
-

KLEINE MEDEDEELINGEN.

Kloostergang van het St. Catharijneconvent. — In *het Gildeboek* (XXII-1939, blz. 77—78) kwam de heer J. J. M. Timmers terug op een door pastoor A. E. Rientjes indertijd (1924) in hetzelfde tijdschrift geopperde meening, dat de kloostergang van het St. Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat niet, zooals nog te zien is, uit drie gangpanden heeft bestaan, doch een volledig vierkant heeft gevormd en dus ook aan de noordzijde door een gangpand werd afgesloten. Dat vierde gedeelte zou door verwaarloozing tot verval gekomen en in de 17de eeuw verdwenen, of bij eene der vele latere verbouwingen gesloopt kunnen zijn. Minder waarschijnlijk werd het geacht, dat de groote brand van 1868, die de conventsgebouwen ten deele verwoestte, aanleiding tot de afbraak zou hebben gegeven.

De voornaamste reden tot deze veronderstelling lag voor pastoor R. in de opvallende verwaarloozing van den buitenmuur van het zuiderzschip der kerk, waar het vierde gangpand tegenaan gebouwd geweest zou moeten zijn: het metselverband is nonchalant, haast

slordig, de profileering der venster-neggen is niet verzorgd, en een en ander leidde tot de vraag, of deze ramen wellicht later, na het verdwijnen van de kruisgang zijn aangebracht. In hoofdzaak steunende op een reeks fotografieën uit het jaar 1868, die thans in het kunsthistorisch instituut der r.-k. universiteit te Nijmegen worden bewaard, en die den toestand onmiddellijk na den brand weergeven, is de heer T. het met pastoor R. volkomen eens, voor zoover hij mede uit details van den bouw meent te mogen opmaken, dat het aanvankelijk in de bedoeling gelegen heeft het carré van het Catharijneconvent door een noorderpandgang te voltooiën. Er is echter geen grond om aan te nemen, dat deze gang bestaan heeft en later is gesloopt. Ze werd zeer waarschijnlijk wegens gewijzigde bestemming der gebouwen, of om redenen van praktischen aard (verlichting van het kerkinterieur), of uit aesthetische overwegingen (gebrek aan éénheid, effect van drie boven elkaar uitkomende schilddaken) nimmer gebouwd.

E.

BOEKAANKONDIGINGEN.

Willibrordiana 1939. VI. — Met belangrijke afzonderlijke St. Willibrordnummers verschenen het Historisch Tijdschrift, Studiën en De Gemeenschap.

Het eerste (18e Jrg. afl. 3) opent met de publicatie van de voordracht door Dom Dr. J. Huyben O.S.B. voor het Provinciaal Noord-Brabantsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Juni gehouden (blz. 185—219): *Sint Willibrord en Noord-Brabant*. Na een antwoord gegeven te hebben op de vraag: hoe stond het met het christendom in Brabant vóór Willibrords komst (waarbij interessante getuigenissen en gezichtspunten onder de aandacht worden gebracht), stelt de schrijver de kwestie, welke plaats het Zuiden heeft ingenomen in de werkzaamheid van den Apostel. Dr. Huyben meent zich daarbij streng te moeten houden aan het levensverhaal zooals het door Alcuin werd opgeteekend, wiens voorstelling, dat Willibrord niet vóór 719 (Radbods dood) in Noord-Nederland heeft gearbeitet, hij historisch en psychologisch aannemelijker acht dan Beda's mededeelingen.

Een volgende bijdrage (blz. 220—245), *Neustrische studies rond Sint Willibrord* is van de hand van Dr. P. C. Boeren. Deze auteur gaat er van uit, dat het tijd wordt de geschiedenis van merovingisch Nederland die tot nu toe uitsluitend werd gezien in haar verband met „Australië, het meest fortuinlijke van alle frankische rijken”, ook eens te confronteeren met de koninkrijken Soissons en Neustrië. Ook voor een goeden kijk op Willibrords werk kan dat van groot belang zijn, omdat dit juist aanving op de wende der neustrische en austrische (resp. merovingische en karolingische) tijdperken. Het is niet doenlijk deze studie in

enkele resumeerende regels tot haar recht te laten komen. Zij getuigt van een respectabele belesenheid en een breeden kijk op vroegmiddeleeuwsche toestanden. Merken we alleen nog op, dat de schrijver ook aandacht wijdt aan de oudste frankische nederzetting te Utrecht (omstr. 530—omstr. 620), die een fiscaal en tevens een militair karakter had en ook aan de bekende oorkonde van 1 Januari 723, waarbij Karel Martel een belangrijke schenking deed aan het klooster van St. Willibrord te Utrecht. De daarin voorkomende „pascue Graveningo”, waarmee men gewoonlijk niet goed weg weet (de Geer van Oudegein verstond er in 1875, nagevolgd door het Oorkondenboek van Utrecht, het oude riddergoed Grawert bij Utrecht onder), wordt door Dr. Boeren met Grieve en Gamillschegg geïdentificeerd met de „grazingen” bij Grevelingen. Zoo deze havenplaats aan de noord-fransche kust inderdaad onder het fiscale district Utrecht viel, is er ook reden vandaaruit verbindingen tusschen Soissons en Utrecht te vermoeden. De schrijver meent in dit verband, dat „de legende van Willibrords landing bij Grevelingen, reeds rond 1103 door Thiofried van Echternach opgeteekend, dan ook niet zulk een kwade kans maakt, op historische waarheid te berusten”.

Een derde studie *De cultus van Sint Willibrord bij de Apostolische vicarissen der Hollandse zending in de zeventiende eeuw* (blz. 246—274) van L. J. Rogier, die zich meer en meer als een goed kenner en beschrijver onzer kerkgeschiedenis na 1600 openbaart, brengt lezenswaardige en belangwekkende gegevens over een periode, waarvoor in de vorige aflevering van dit Maandblad (blz. 8) reeds de aandacht werd gevraagd. Figuren als Sasbout Vosmeer, Rovenius, Jaco-

bus de la Torre worden raak geteekend, zoowel naar hun aard als in hun werkzaamheid. Als bijlage zijn de regels van de Broederschap van de Genade Gods naar de verbeterde uitgave door Rovenius van 1636 aan het artikel toegevoegd.

De Octoberaflevering 1939 van Studiën (Katholiek Cultureel Tijdschrift), jrg. 71, dl. 132, was geheel gewijd aan De H. Willibrord; zijn persoon, zijn werk, zijn kerk. Dr. G. Gorris S.J. opent de rij met een artikel (blz. 295—307) over *Het missiegebied van St. Willibrord vóór zijn komst*, waarin hij o.a. te velde trekt tegen de door Boeren in zijn bekende brochure en Huyben voorgestane meening, dat Willibrords werkzaamheid zich vrijwel tot het Zuiden beperkt heeft. Met Dr. Huyben verschilt hij speciaal van meening over de waarde van Alcuins mededeelingen, boven wien hij aan „den zakelijken historieschrijver Beda, die nog tijdens Willibrords leven over hem berichtte en hem nooit anders vermeldt, maar dan ook doorlopend, als werkzaam onder de Friezen” de voorkeur geeft. Dat de heilige „practisch vooral en in de eerste plaats de apostel van Brabant is geweest” (Huyben) lijkt Dr. Gorris een overdrijving, zoo lang het niet gebleken is uit geheel nieuwe, en geheel onwaarschijnlijke, vondsten.

Ook Dr. J. Tesser S.J. (blz. 308—326: *Sint Willibrord en zijn Levenswerk*) is van meening, dat men aan de positieve gegevens van Beda moet vasthouden, n.l. dat „Willibrord was aangesteld tot aartsbisschop der Friezen; vóór zijn bisschopswijding (dus vóór 695) werkte hij in Fresia en daarna predikte hij, toen de kerk te Utrecht gebouwd was, in die streken. Eveneens aan de mededeeling van Bonifacius, dat hij na zijn bisschops-

wijding werkte onder de Friezen langs de Noordkust en predikend tot op hoogen ouderdom te Utrecht is blijven resideeren”.

Een aandachtig bezoek aan de Willibrord-tentoonstelling werd aanleiding tot de bijdrage van J. W. Kerssemakers S.J. (blz. 340—347): *St. Willibrord en Christus' wonde*. De schrijver brengt het groote schilderij van Jan van Bijlert uit de kerk te Huissen, dat aan den korten wand van het Groot-Auditorium terstond de aandacht boeide, in verband met de meergenoemde Broederschap der Genade Gods. Men herinnert zich het forsche doek (ook opgenomen als bijlage van het Maandblad van Augustus 1934), waarop Willibrord en Bonifacius smeekend geknield liggen voor een voorstelling van de H. Drieëenheid, iconografisch als de „Genadestoel” bekend. Tijd en onderwerp van dit schilderij stemt volmaakt met naam en zin der broederschap overeen; de voorstelling zal dus wel van de kringen dier broederschap uit geïnspireerd, wellicht zelfs in opdracht gecreëerd zijn. Ook over andere onderdeelen der tentoonstelling maakt schrijver frissche, half aesthetische, half meditatieve opmerkingen. Behalve het schilderij van Jan van Bijlert wordt ook een paneel van Jan Mostaert uit het Museum te Antwerpen met de zeldzame voorstelling van St. Willibrord, de dorstigen lavend, gereproduceerd.

De overige artikelen van deze Studiën-aflevering, van de hand van Maria Hüffer, Prof. Dr. R. R. Post, L. J. Rogier en K. J. Derks S.J. moeten, hoe leesbaar en instructief ook, hier onbesproken blijven.

Mededeelingen over het Willibrordnummer van De Gemeenschap blijven voor het volgend Maandblad liggen.

J. W. C. VAN CAMPEN.